

بررسی سیر کتابت نسخه های چاپ سنگی به خط محمد رضا کلهر موجود در کتابخانه

مرکزی آستان قدس رضوی

منوچهر آراسته^۱

علیرضا فراستی^۲

چکیده

میرزا محمد رضا کلهر از خوشنویسان دوره ناصری و از نستعلیق نویسان زبردست مهم تاریخ هنر ایران است که روش خاصی در نستعلیق نویسی ایجاد کرد. که پس از او و تا زمان حاضر بسیار موثر بوده و شیوه رایج دوران معاصر شد. مقاله حاضر با هدف بررسی سیر خوشنویسی ۹ نسخه چاپ سنگی به خط میرزا محمد رضا کلهر موجود در مخزن چاپ سنگی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی انجام شده است. پس از معرفی و بررسی سیر کتابت و خوشنویسی در این ۹ نسخه، سه اصلی را که میرزا محمد رضا کلهر توجه ویژه داشته است، ۱. زیبایی شناسی ۲. سرعت در کتابت ۳. روان خوانی را بخصوص در سفرنامه خراسان به تحلیل کشانده و به بررسی و معرفی آن پرداخته ایم.

کلید واژه های موضوعی: محمد رضا کلهر، چاپ سنگی، کتابت، هنر خوشنویسی، نسخ خطی

مقدمه

خوشنویسی با پیدایش نهضت چاپ سنگی دچار تحول شگرفی شد و به نوعی خوشنویسی را نیز تحت الشعاع خود قرارداد. این صنعت نه تنها موجب زوال خوشنویسی نگردد بلکه وسیله ای برای تعمیم و گسترش این هنر اصیل اسلامی ایرانی گردید.

محمد رضا کلهر که به سبب محدودیت ها و امکانات فن چاپ سنگی مجبور می شود شیوه نگارش خاصی برای تحریر اینگونه کتب و نشریات به وجود آورد و آن عبارت از نوعی چاق نویسی در خوشنویسی است تا بدین وسیله هنگام فعل و انفعالات انتقال خط بر روی سنگ و از سنگ بر کاغذ ریزه کاریهای خط از بین نرود و تا این حد ظرائف و زیبایی های خوشنویسی مورد رعایت کامل قرار گیرد (هاشمی دهکردی، ۱۳۶۳). اوست که توانست خلاء به وجود آمده از این تحولات را با حضور پرننگ خود به مدد نبوغ خدادادی و استعداد ذاتیش پر کند و خطرات ناشی از این تحولات و جریانات را به حداقل برساند. اصولاً با این تحول به وجود آمده، خوشنویسی سنتی جوابگوی نیاز فرهنگی جامعه نبود. وسعت یافتن مراکز فرهنگی و مدارس کلاسیک، پیدایش روزنامه ها و مطبوعات و چاپ کتابها و آسان نویسی به جهت راحت خوانی و آغاز عصر سرعت و همگانی شدن این هنر، دگرگونیهایی را در سبک و سیاق خوشنویسی ایجاد نمود (امیر خانی، ۱۳۶۸).

قبل از اینکه به بحث در حوزه تحولات خط و آثار کتابتی میرزای کلهر بپردازیم، لازم است به صورت مختصر به زندگی میرزا نظری بیفکنیم. محمد رضا کلهر به سال یک هزار و دویست و چهل و پنج در ایل کلهر از ایلات بزرگ گرد در کوهپایه های زاگرس دیده به جهان گشود. این ایل در طول تاریخ از عصر صفوی گرفته تا زمان زندیه خدمات زیادی در پاسداری از حدود و ثغور ایران داشته است. در میان این طایفه بزرگانی در عرصه ادب و هنر ظهور کرده اند که هریک به نوعی در غنای این فرهنگ تأثیر گذار بوده اند که ذکر نام آنها از حوزه بحث ما خارج است. فقط به جهت آشنایی با پیشینه غنی و درخشان میرزا به تعدادی از خوشنویسان این ایل بسنده می کنیم:

^۱ کارشناس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی
^۲ کارشناس اداره مخطوطات سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

- ۱) ابراهیم خان کلهر فرزند محمد خان که آثاری به نسخ و نستعلیق و شکسته از وی وجود دارد.
- ۲) حاج محمد صالح خان کلهر از نسخ نویسان مطرح بوده است.
- ۳) زین العابدین خان کلهر فرزند علیرضاخان که نسخ را عالی می نوشته است.
- ۴) عبدالباقی خان کلهر فرزند علیرضا خان از نستعلیق نویسان بنام بوده است.
- ۵) لطف الله خان کلهر فرزند مرحوم محمد صالح خان کلهر خط نسخ و شکسته را عالی می نوشته است.
- ۶) محمد باقرخان کلهر فرزند میرزا آقاخان، از اساتید مسلم خط نسخ بوده است.
- ۷) محمد صادق خان کلهر که قطعات نسخ فوق العاده ای از وی دیده شده است.
- ۸) حاج نعمت الله خان پویان کلهر فرزند مرحوم محمد حسین خان که نستعلیق را عالی می نوشته است.

ملاحظه می فرمایید که محمدرضا درچنین سلسله جلیله ای رشد و کمال یافته و توانسته چون خورشیدی برتارک هنر ایران بدرخشد و مایه فخر و افتخار این مرز و بوم باشد (سلطانی، ۱۳۶۸).

پدرش سردسته سواره فوج و برادرش نوروزعلی بیگ میرشکار حکومتی بود. ایام نوجوانی میرزا، در دل دشت به فنون رزم و سوارکاری گذشت. از آنجایی که وی میل و رغبتی ذاتی به خط و خوشنویسی داشت پس از مهاجرت به تهران نزد میرزا محمد خوانساری افتخار شاگردی یافت و با همت و پشتکار مثال زدنی خود توانست از استاد خود درگذرد و پایه خط نستعلیق را در جایی قرار دهد که پس از وی کسی بدان مقام نرسیده است (سلطانی، ۱۳۶۸).

شاگردان میرزای کلهر

میرزا شاگردانی نیز تربیت کرده که هر یک به نوبه خود در ترویج و گسترش سبک و سیاقش مؤثر بودند از جمله میرزا زین العابدین قزوینی معروف به ملک الخطاطین، میرزا مرتضی نجم آبادی و آقا سید مرتضی برغانی پدر آقایان میرخانی و با واسطه آقا محمد حسین قزوینی معروف به عمادالکتاب (فضائلی، ۱۳۶۲). از دیگر شاگردان نیز سید محمود صدر الکتاب و میرزا عبدالله مستوفی بوده اند. میرزا عبدالله مستوفی در این باره چنین می نویسد: "میرزا رضا کلهر همان اصول میر عمادی را تعقیب کرد ولی سلیقه هایی در کوتاه کردن مدها و کوچک کردن دوائر و هم چنین تغییراتی در سایر ترکیبات حروف در این خط وارد کرد. البته عمومی شدن اسلوب جدید کار آسانی نبود زیرا سایر خطها که عموماً به شیوه میر عمادی می نوشتند مسلماً با این اسلوب جدی ضدیت می کردند ولی میرزای کلهر با این حرفها از دم در نرفت و شیوه خود را تعقیب کرد و بالاخره توانست خود را به این درجه برساند که شیوه و اسلوب او امروز سرمشق خط نستعلیق شود و همگی از آن تبعیت نمایند" (مستوفی، ۱۳۸۶).

نکته ای که قابل ذکر است اینکه میرزا علاوه بر کتابت نستعلیق که مرکز قلمش بوده، خط شکسته را نیز نیکو می نگاشته که نمونه های آن را در فرامین ناصری و حاشیه کتاب مخزن الانشا می توان مشاهده کرد. وی شاگرد شکسته نویس نیز داشته به نام احمد خان معاون الملک که شکسته نستعلیق بسیار نیکوئی داشته و به خوش نگاری شهره بوده است (فرادی، ۱۳۶۸).

شیوه میرزای کلهر

شیوه میرزای کلهر بعد از هزار و دویست و هشتاد و شش پدیدار شد و شکل آشکارتری به خود گرفت. البته راجع به آنچه که به میرزا به جهت کوچک نویسی شاکله حروف نسبت می دهند به نوعی اغراق صورت گرفته زیرا قبل از او نیز در آثار بزرگانی نظیر باباشاه اصفهانی، علیرضا عباسی، میرعماد الحسنی (خصوصاً آثار اواخر عمرش)، محمد صالح اصفهانی و سایرین دیده می شود که خود میرزا قدر به یقین از روی آنها مشق کرده و حتی سفری نیز برای دیدن آثار میرعماد در تکیه میرفندرسکی به اصفهان داشته است. قدر مسلم میرزا تغییراتی عمده در کرسی کتابت به وجود آورد و ضخامت حروف را بیشتر کرد اما در باب کوچک نویسی قبل از او این کار را کرده بودند.

میرزا تیزی و تندی حروف را گرفت و ضخامت دندانها را بیشتر کرد. فاصله اتصالات حروف را تقلیل داد، موصلات را چاق تر گرفت و همه اینها به جهت تسریع در امر کتابت بود (راهجری، ۱۳۶۸).
دوایر و کشیده ها را یک پرده بالاتر از خط کرسی قرار داد و راحت نویسی و بی تکلفی را سرلوحه کار خود ساخت و نظم حاکم بر خط نستعلیق پیش از خود را با چیره دستی تمام به روانی و راحتی بدل کرد به طوری که شیوه وی به سهل و ممتنع شهرت دارد (امیر خانی، ۱۳۶۸).

به هر حال شیوه میرزا شیوه ای سهل و آسان برای هنر جویمان و مبتدیان و به جهت راحت خوانی شیوه ای عامه پسند بوده و همین امتیاز با توجه به شرایط جامعه آن روز، عاملی مؤثر در ترویج و گسترش این سبک بوده است.

در تراش قلم، میرزا با درایت تام میدان قلم را کوتاه و قط قلم را محرف تر گرفت و به ضخامت قلم به نسبت دندانگ آن افزود یعنی قلم های مشقی را با ضخامت بیشتر و قلم کتابت را با ضخامت کمتری تراش داد. لبه چاقو را هنگام قط زدن به صورت مایل گرفت، چنانکه مرحوم استاد فرادی خود نقل می کند که قلمهای میرزا را نزد استاد بوذری دیدم و به دقت مورد بررسی قرار دادم که متوجه شدم برای اقلام کتابت پشت قلم را جهت استحکام بر نمی داشته ولی جلو زبانه قلم از طرف وجه بیشتر برمی داشته که نازک تر شود (فرادی، ۱۳۶۸).

استاد امیرخانی در باب کیفیت تراش قلم میرزا چنین می فرماید: "از امتیازات مخصوص میرزا که مورد اتفاق اساتید و صاحب نظران است نحوه قلم تراشی میرزا است که نتیجه هوشمندی و تجربه چاپ سنگی او می تواند باشد. کلهر انحراف زبانه قلم را زیادتر کرد و از حالت (جزم = مستوی) یا متوسط به متوسط مایل به محرف تغییر داد که سرعت تحریر را تأمین کند و نتیجه طبیعی آن ایجاد دور بیشتر در خط است" (امیر خانی، ۱۳۶۸).

نکته ای که باید بدان اشاره کرد و احتمالاً میرزا بدان مبادرت می کرده قط بسیار کمی بوده که از داخل قلم برای تأمین ضخامت ایجاد می کرده است.

مرکب چاپ مرکبی بسیار نامرغوب بوده و میرزا از این بابت در حاشیه بعضی از آثارش گله مندی خود را ابراز کرده است. مرحوم استاد فردادی در باب تأمین کننده مرکب می فرماید: "میرزا جهت جاری شدن مدام مرکب شکافی در قلم ایجاد می کرده و موئی در شکاف آن می گذاشته تا هم سرعت کتابت را کند نکند و هم جریان مرکب دچار مشکل نشود" (فردادی، ۱۳۶۸).

عظمت شخصیتی و ابعاد علمی و هنری میرزا برکسی پوشیده نیست. وی در طول عمر پرخیر و برکتش بالغ بر بیست اثر ارزشمند را کتابت کرد که نبوغ و خلاقیت وی را در جامعه هنری به اثبات می رساند. کتابخانه آستان قدس رضوی آثار ارزشمندی از میرزا را در گنجینه چاپ سنگی خود نگهداری می کند، به گونه ای که اکثر قریب به اتفاق آثار کتابت شده چاپ سنگی به وسیله میرزا را در بردارد. آثاری که تعیین کننده سیر تحول خط نستعلیق در یک دوره پرفراز و نشیب از عمر میرزا را شامل می شود که در ادامه به بررسی آنها می پردازیم. یادآوری این نکته نیز مناسب است که از میرزا آثار خطی به ندرت به یادگار مانده و اکثر آنها به صورت چاپ سنگی است که در دسترس علاقه مندان است. با بررسی نسخه های مخزن چاپ سنگی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی تعداد ۹ نسخه به کتابت میرزا رضای کلهر یافت شد، که در زیر به معرفی و بررسی سیر کتابت آنها پرداخته خواهیم پرداخت:

معرفی و بررسی سیر کتابت نسخه ها

* ریاض المحبین

سرشناسه: هدایت، رضا قلی بن محمد هادی، ۱۲۱۵-۱۲۸۸ ق
عنوان و نام پدیدآور: ریاض المحبین / رضاقلی ابن محمد قلی نوری؛ به کتابت محمدرضا کلهر
وضعیت نشر: [طهران]: کارخانه آقامیر محمدباقر، ۱۲۷۰ ق
مشخصات ظاهری: ۱ج. (بدون شماره گذاری)، ۲۲×۱۶ س م، وزیری
یادداشت: زبان: فارسی
یادداشت وضعیت استنساخ: تاریخ کتابت: سال ۱۲۷۰ ق
آغاز: بسمله...محبوبی را سپاس که طایر قیاس بر مطلع جمالش نپرد و سیاح خرد بکنه کمالش پی نبرد...
انجام: ...بر در رحمت فکندم بار خود تن زدم در آخرین گفتار خود.
یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج با نقش جدول و نقش ترنج و سر ترنج و لچکی، نوع کاغذ: فرنگی شکری
آرایش و تزئینات: دارای سر لوح، جدول دور سطور، مصور
یادداشت منابع استنادی: الذریعه (۱۱: ۳۳۵)

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: کتاب مشتمل است بر یک مقدمه و دو مقاله: مقاله اول در مَدْمَت هر محبتی که نتیجه آن معصیت است و مقاله دوم در بیان محبت ممدوح و بر سه باب است: باب اول در ترغیب هر محبتی که برای رضایت حضرت احدیت و تحصیل آخرت باشد، باب دویم در ترغیب محبت ائمه اطهار و اولیای پروردگار و باب سیّم در بیان محبت حق تعالی که برترین مقامات محبت است.

موضوع: عشق(عرفان)

موضوع: عشق در ادبیات

* دیوان قآنی

سرشناسه: قآنی، حبیب‌الله بن محمد علی، ۱۲۲۳ - ۱۲۷۰؛ ق

عنوان قراردادی: [دیوان]

عنوان و نام پدیدآور: دیوان قآنی / قآنی؛ به مقدمه میرزا طاهر طاهر نسب؛ به کتابت محمدرضا کلهر

وضعیت نشر: طهران: دارالطباعه کربلایی محمد قلی و کربلایی محمد حسن، ۱۲۷۴ ق

مشخصات ظاهری: ۱ ج. (بدون شماره گذاری)، ۳۵ ۲۵ س م، رحلی

یادداشت: زبان: فارسی

آغاز: بسمله...دوشم ندا رسید زدر کبریا کی بنده کبر بهتر ازین عجز باریا

انجام: ما زاده ما مروزگاریم ولی نه زاده نه مام زاده ماند باقی

یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج، نوع کاغذ:

فرنگی نباتی

یادداشت مسئولیت معنوی اثر: با اهتمام محمد اسمعیل گلپایگانی طبع گردیده است.

یادداشت حواشی و رموز نسخه: در آغاز شرح حال قآنی با قلم محمداطاهر دیباچه‌نگار اصبهانی آمده است

کتاب شامل حاشیه و متن است و حاشیه در ادامه متن می باشد.

یادداشت مربوط به فهرست، کشف الایات و . . : واژه‌نامه در حاشیه.

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: مشتمل بر قصائد، مسمطات، ترجیعات، غزلیات، مثنویات و رباعیات می

باشد.

عنوانهای گونه گون دیگر: دیوان حکیم قآنی

موضوع: شعر فارسی - قرن ۱۳ ق

شناسه افزوده: طاهر نسب، طاهر، قرن ۱۳ ق، مقدمه نویس

شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ ق.، کاتب

شماره رده بندی: ۱۱۱۱۲۷۴ ق ۱/۵ ۸۴

این اثر، در ۱۲۷۴ کتابت شده است. شاکله حروف و کلمات کوچک است ولی از کشیده های تخت به وفور

استفاده شده که باتوجه به شعر بودن کتاب این مساله قابل توجیه است (تصویر شماره ۲).

* رساله غدیریه

سرشناسه: قاری، محمدجعفر بن محمدصالح

عنوان و نام پدیدآور: غدیریه: محمدجعفر ابن محمدصالح القاری؛ [به کتابت] محمدرضا کلهر

وضعیت نشر: [بی‌جا: بی‌نا]، ۱۳۷۷ ق

مشخصات ظاهری: ۱ ج. (بدون شماره‌گذاری) ۱۴/۵X۲۱/۵ س.م

یادداشت: زبان: فارسی

یادداشت استنساخ: تاریخ کتابت: سال ۱۳۷۷ ق

آغاز: بسمله... الحمدلله الذی رفع نبینا مکانا علیا و نصب...

انجام: انک ارحم الراحمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهرین.

یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق: نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج: نوع کاغذ:

فرنگی نخودی

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: کتاب فوق در بیان بعضی از اعمال و فضایل عید غدیر و قلیلی از مناقب و

مفاخر حضرت امیرالمومنین علی علیه‌السلام می‌باشد و در یک مقدمه و پنج باب تنظیم شده است.

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. - اثبات خلافت

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. - فضائل

موضوع: غدیر خم

موضوع: عید غدیر خم

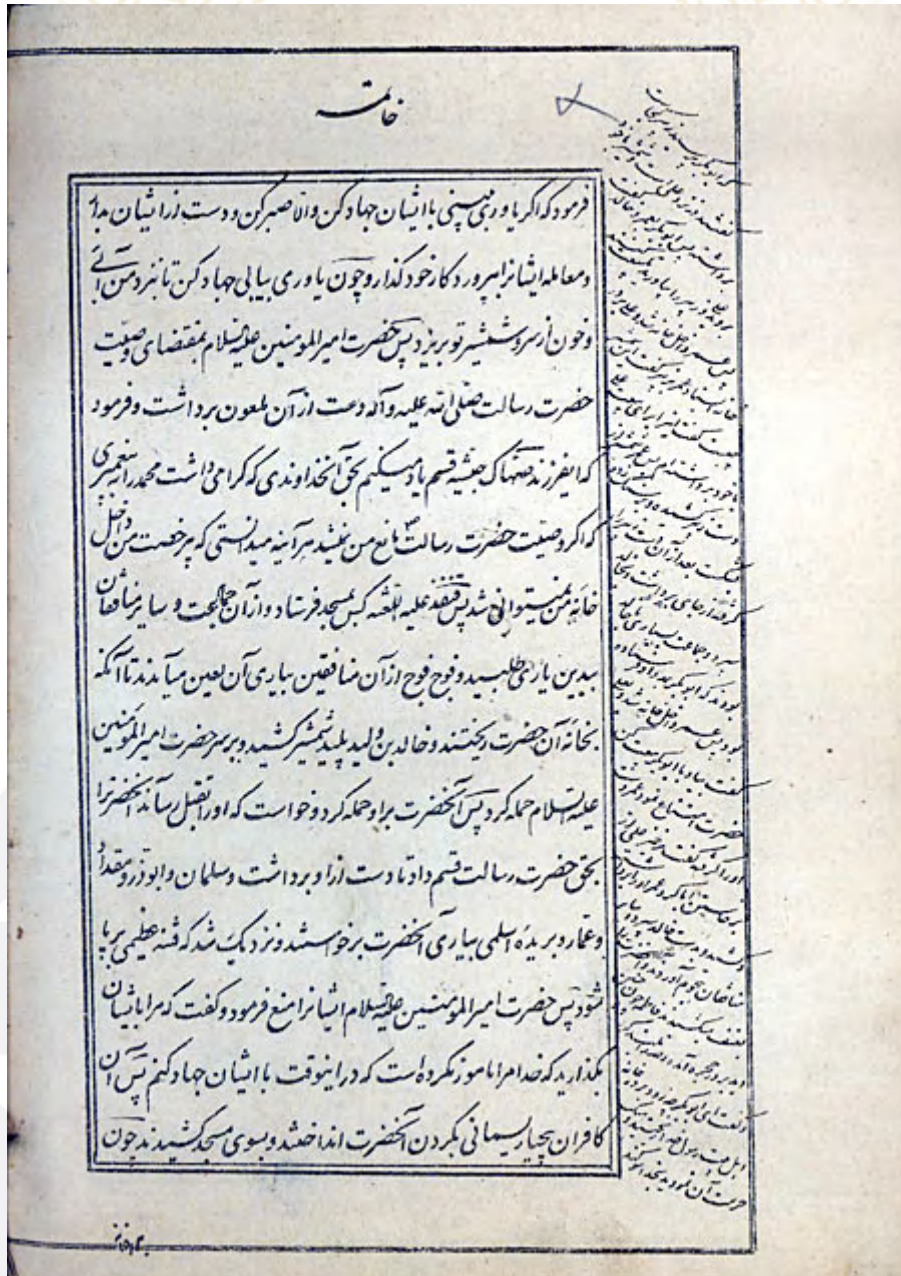
شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۳۴۵ - ۱۳۱۰ ق.، کاتب

شماره رده بندی: ۱۳۷۷ غ ۱۶۵ ق ۲۹۷/۴۵۲

این اثر، در تاریخ ۱۳۷۷ سمت تحریر پذیرفته و بدون امضاء است. از ظواهر کار مشخص است که

احتمالاً از میرزاست، گویا به این نام نیز اثری نوشته است. از سهوالقلمها می‌توان حدس زد که با سرعت

کتابت شده و در مقایسه با ریاض‌المحبین چندان تفاوتی نمی‌کند (تصویر شماره ۳).

تصویر شماره ۳: رساله غدیریہ

* مخزن الانشاء

سرشناسه: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵-۱۳۱۰ ق
عنوان و نام پدیدآور: مخزن الانشاء / گرد آورنده محمدرضا بن محمد رحیم بیک کلهر؛ [به کتابت] محمدرضا کلهر
وضعیت نشر: طهران: دارالطباعة سید مهدی بن سید باقر، ۱۲۸۶ ق
مشخصات ظاهری: ۴۳۱ ص، ۲۷ ۱۸ س م، وزیری
یادداشت: زبان: فارسی

یادداشت وضعیت استنساخ: تاریخ کتابت: سال ۱۲۸۵ ق
آغاز: بسمله سبحانه و تعالی چون منشآت خواطر ادباء هر عصر و مبدعات... بسم الله الر... این فرمان بنده خدای
امیرالمؤمنین علی است بسوی مالک بن الحارث النخعی در آن عهد...
انجام: ... تمام شد این کتاب مستطاب مسمی به مخزن الانشاء بحمد الله تعالی و حسن توفیقه فی یوم الخمیس
عاشر شهر ربیع الاول سنه ۱۲۸۵.

یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، شکسته نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش
تیماج با نقش جدول دارای ترنج چلیپایی و لچکی ضربی، نوع کاغذ: فرنگی شگری
آرایش و تزئینات: دارای سرلوح و جدول دور سطور.

یادداشت مسئولیت معنوی اثر: نسخه به حسب خواهش محمداصادق الحسینی الخوانساری تحریر یافته است.
یادداشت سجع مهر و . . .: دو مهر بیضوی یکی با سجع وزیر علوم و دیگری رئیس کتاب در صفحه ۴ نسخه
موجود است.

یادداشت مربوط به فهرست، کشف الایات و . . .: واژه نامه در بین سطور

یادداشت منابع استنادی: ف مشار(فارسی) (۴: ۴۶۴۸)، الذریعه (۲۰: ۲۲۴)

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: کتاب شامل این منشآت می باشد: ترجمه نامه مبارک امیرالمؤمنین از
انشای مقرب الخاقان بدایع نگار میرزا محمد ابراهیم نواب طهرانی، منشآت میرزا مهدی خان، میرزا
عبدالوهاب معتمدالدوله اصفهانی، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، محمد تقی علی آبادی، و مراسله فاضل
خان گروسی به جناب اقا خان محلاتی و میرزا محمد بروجردی، منشی خاصه به میرزا کاظم پسرش. کتاب
شامل حاشیه و متن است. در حاشیه ابتدا منظومه بحر تقارب از کتاب خسروی نامه بدایع نگار چاپ شده و
سپس نمونه هایی از فرامین و نامه های گوناگون آورده شده است.

موضوع: نامه های فارسی - قرن ۱۳ ق

موضوع: نثر فارسی - قرن ۱۳ ق

موضوع: نامه نگاری فارسی

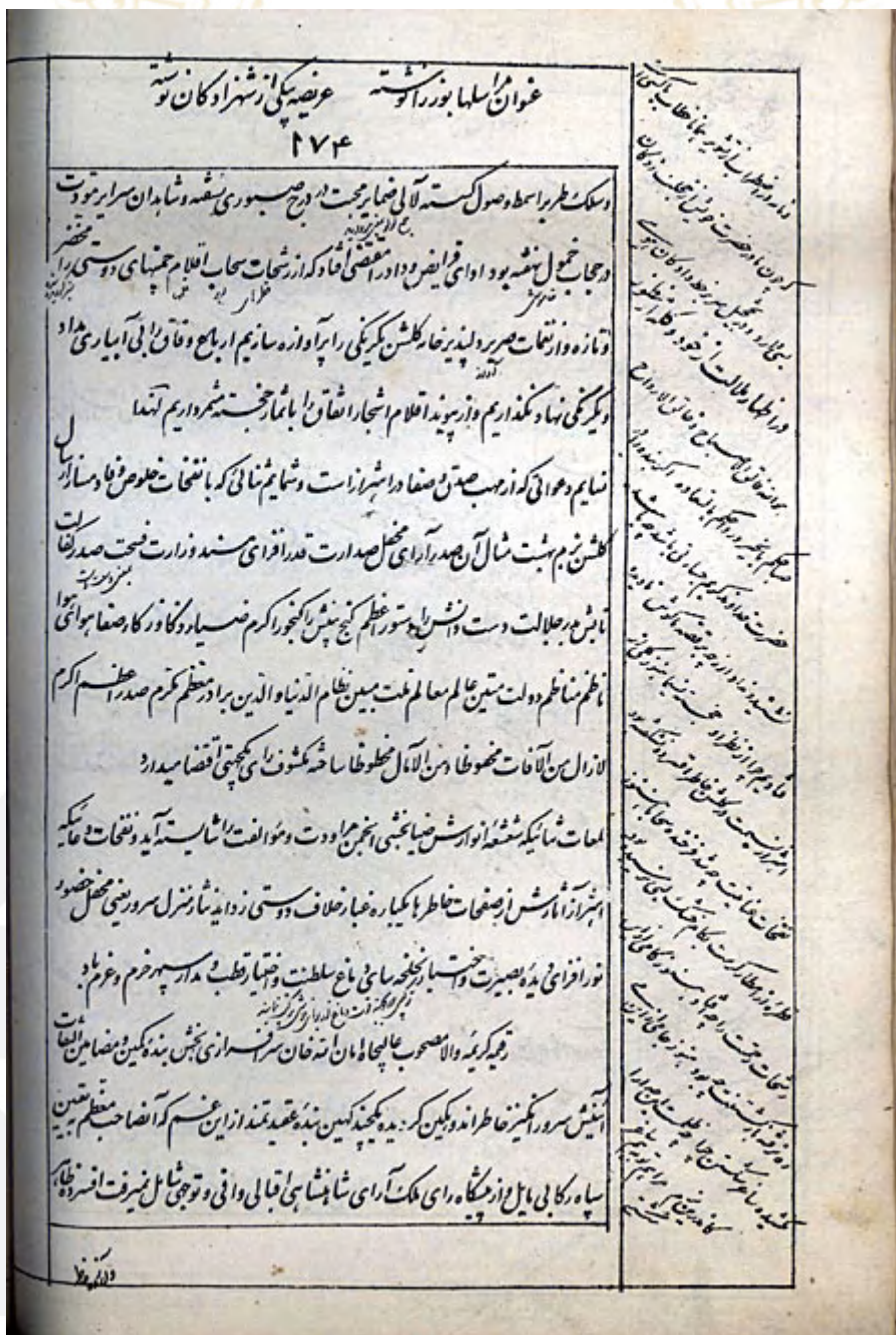
موضوع: فن نگارش - متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: ایران - تاریخ - قاجاریان، ۱۲۴۵ - ۱۳۴۴ ق - اسناد و مدارک.

شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ ق، کاتب

شماره رده بندی: ۱۲۸۶م۶۵۷ک۶۲/۸۶ا

این اثر، دارای حواشی مورب و بعضی حواشی آن به خط شکسته نستعلیق از خود میرزااست. این نسخه در
۱۲۸۵ ه. ق نگاشته شده و از کشیده های تخت خیلی به ندرت استفاده کرده و مدات را نسبتاً بالاتر از خط
کرسی و یا بر روی حروف دیگر قرار داده است. دوایر نسبت به آثار بعدی میرزا پایین تر از خط کرسی است و
در بعضی از صفحات آن فشردگی کلمات (جلوت) مشاهده می شود. تقریباً آغاز تحول کرسی در کتابت صورت
گرفته و شاکله حروف به سمت خوشنویسان قبل از میرزا گرایش دارد (تصویر شماره ۴).

تصویر شماره ۴: مخزن الانشاء

*** فیض الدموع**

سرشناسه: بدایع نگار، محمد ابراهیم بن محمد مهدی، ۱۲۴۱ - ۱۲۹۹ ق
عنوان و نام پدیدآور: فیض الدموع / محمد ابراهیم نواب طهرانی بدایع نگار؛ به کتابت محمدرضا کلهر
وضعیت نشر: طهران: کارخانه آقا میرباقر طهرانی، ۱۲۸۶ ق
مشخصات ظاهری: ۱ ج. (بدون شماره گذاری)، ۲۵ / ۵ ۱۶ س م، وزیری
یادداشت: زبان: فارسی
یادداشت وضعیت استنساخ: تاریخ کتابت: سال ۱۲۸۶ ق

آغاز: بسمله... خدای سبحانه هم در مبدای شهود ذرات عوام وجود را از ممکن غیب...
انجام: عار بلا ثوب صریح فی الثری بین الحوافر و السنا بک یقصد.
یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج با عطف پارچه، نوع کاغذ: فرنگی نباتی
یادداشت سجع مهر و...: در صفحه اول مهر وزیر علوم و رئیس الکتاب است.
یادداشت مسئولیت معنوی اثر: به اهتمام میرزا محمدابراهیم نواب طهرانی طبع گردیده است.
یادداشت حواشی و رموز نسخه: برخی اوراق دارای حواشی توضیحی و تصحیحی هستند.
یادداشت منابع استنادی: الذریعه (۱۶: ۴۰۶ و ۴۰۷)، فهرست فارسی مشار (۳: ۳۸۴۹)
یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: کتاب مقتل فارسی می باشد. فهرست کتابهای چاپی فارسی مشار کتاب را ترجمه لهوف از سید بن طاووس دانسته است. ولی صاحب الذریعه بدایع نگار محمد ابراهیم نواب طهرانی را مؤلف دانسته است.

یادداشت عنوان اصلی: اللهوف

عنوانهای گونه گون دیگر: فیض الدموع و عبره المستهام، الدمع مقتل فارسی، ترجمه لهوف، ملهوف
موضوع: حسین بن علی، امام سوم، ۴- ۶۱ ق- سرگذشتنامه

موضوع: واقعه کربلا، ۶۱ ق

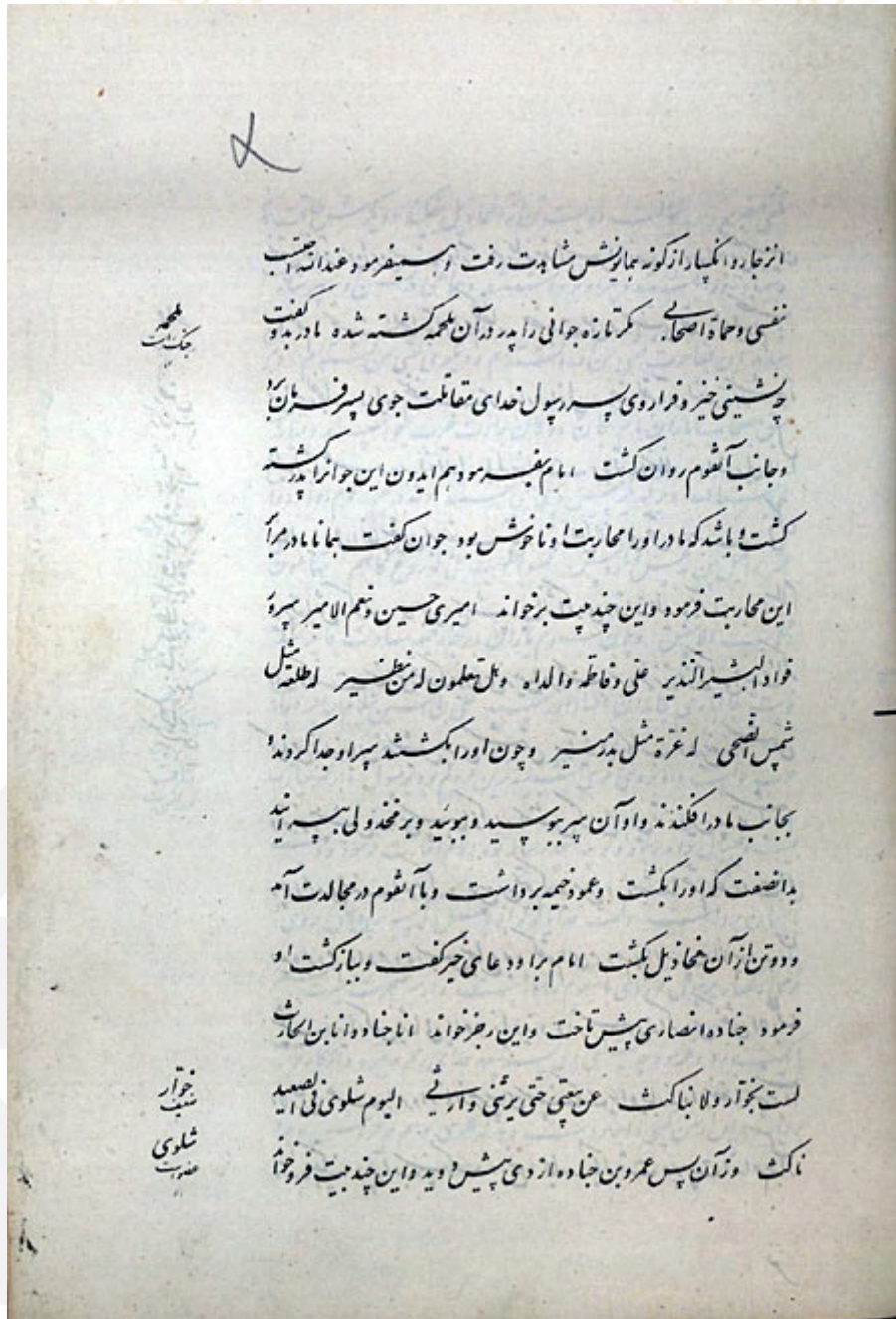
موضوع: نثر فارسی- قرن ۱۳ ق

شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵- ۱۳۱۰ ق، کاتب

شماره رده بندی: ۱۲۸۶ ف ۳۵۷ ۲۹۷/۹۵۳۴

فیض الدموع یکی از آثار کتابتی میرزا می باشد که در سال ۱۲۸۶ سمت تحریر پذیرفته است. این اثر از جهت مفردات و کرسی به مراتب قوی تر از آثار قبلی است. آنچه که در این نسخه قابل توجه است استفاده از کشیده های بلند است که با توجه به این دو مشخصه به سبک میرعماد کشش بیشتر دارد.
سئوالی که به ذهن می رسد این است که چرا میرزا در آثار قبلی نظیر مخزن الانشاء یا ریاض المحبین از کشیده های تخت به ندرت استفاده کرده ولی در فیض الدموع و نصایح الملوک مبادرت به استفاده از مدات تخت و بلند به شیوه خوشنویسان قبل از خود کرده است. شاید علت آن قریحه ذاتی ارضاء نشدنی و طبع بلند وی بوده که دائم تجربه می کرده تا بهترین ها را گزینش کند.

بنابراین فیض الدموع نسخه ای متمایز نسبت به آثار کتابتی بجای مانده در آن تاریخ است. تیزی و تندی و ضعف و قوت کلمات وجه تمایز این نسخه است. کشیده های بلند بعضاً کنار هم و بهره گیری از سه نقطه به شیوه خوشنویسان قبل از خود برای پر کردن فضای زیرمدات از نکات مهمی است که کتابت این نسخه را متفاوت کرده است. اتمام سطور بسیار استادانه است و سعی شده عبارت در انتهای سطر به پایان برسد. در عین حال از تجمع کلمات جلوگیری کرده و فضای نسبتاً یکنواختی را در سطر و ساختار صفحه به وجود آورده است. انتخاب کشیده های مناسب در فضاهای مطلوب از دیگر نکته های مثبت این اثر است (تصویر شماره ۵).

تصویر شماره ۵: فیض الدموع

* سفرنامه ناصرالدین شاه از طهران الی کربلا و نجف و سایر اماکن فیض مواطن و مراقد مطهره ائمه هدا و اولیا و شهدا علیهم السلام (سفرنامه عتبات عالیات)

سرشناسه: ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ ق

عنوان و نام پدیدآور: سفرنامه ناصرالدین شاه از طهران الی کربلا و نجف و سایر اماکن فیض مواطن و مراقد مطهره ائمه هدا و اولیا و شهدا علیهم السلام / ناصرالدین شاه قاجار؛ [به کتابت محمدرضا کلهر]

وضعیت نشر: طهران: [بی‌نا]، ۱۲۸۷ ق

مشخصات ظاهری: ۲۸۵ ص، ۲۶ ۱۷ اس م، وزیری

یادداشت: زبان: فارسی

آغاز: ... روز جمعه بیستم شهر جمادی الثانی اواخر سنبله بعزم زیارت مشاهد متبرکه و سیاحت عراق عرب از سلطنت آباد حرکت کرده...

انجام: نصره الدوله و صاحب منصبان نظامی پیاده در رکاب افتادند مستوفی الممالک و شاهزادگان و وزرا در میدان باغ ارک بودند وارد دیوانخانه تخت مرمر شده علی الرسم بسلام نشستیم شکرانه سلامت سفر را گفتیم. تم الحمد لله تعالی.

یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی باروکش تیماج، نوع کاغذ: فرنگی نخودی

آرایش و تزئینات: مصور، نقشه

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: سفر نامه ناصر الدین شاه قاجار از روز جمعه بیستم شهر جمادی الثانی به کشور عراق و سیاحت اماکن متبرکه آغاز شد و یادداشت ها روز به روز نگاشته می شد. تفضیل سیاحت نامه مسیو طولوزان حکیم باشی مخصوص شاه در ملاحظه اراضی حله و کوفه و آثار شهر بابل ضمیمه می باشد. عنوانهای گونه گون دیگر: روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار. سفرنامه کربلا و نجف. سفرنامه عراق

موضوع: ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ق - خاطرات

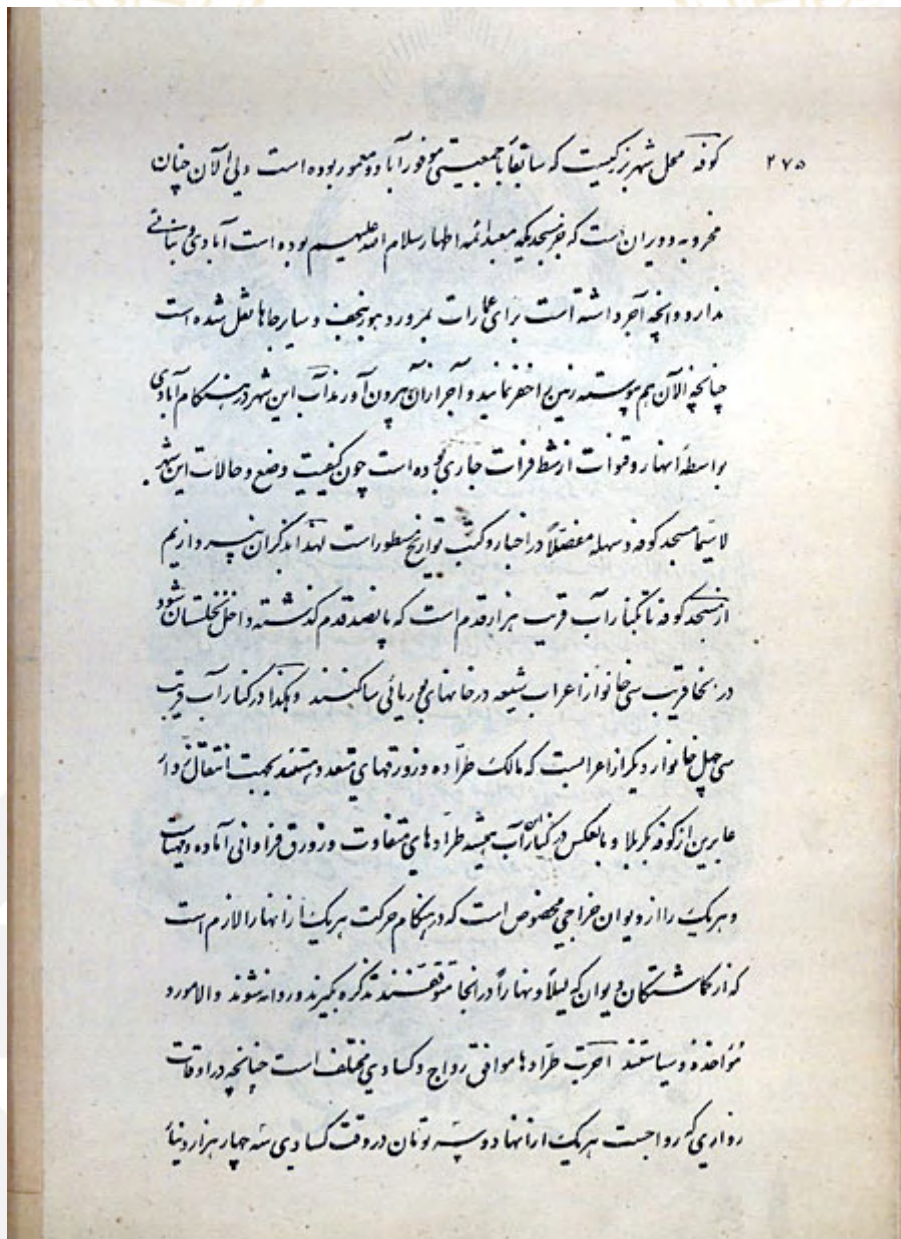
موضوع: زیارتگاه‌های اسلامی - عراق - کربلا

موضوع: سفرنامه نویسی - ایران - قرن ۱۳ق

شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ق،، کاتب

شماره رده بندی: ۱۲۸۷س ۱۶۲ن ۰۴۲/۰۷۴۵/۰۹۵۵

قسمتهایی از سفرنامه عتبات عالیات نیز به خط میرزاست. این کتاب در ۱۲۸۷ به زیور طبع آراسته شده است، مدات نسبتاً بلند ولی برخلاف فیض الدموع از کشیده های تخت استفاده نکرده است. دوایر یک پرده پایین تر از خط کرسی قرار گرفته و با استفاده از دو کرسی همگونی و مجاورت کلمات را به مانند یک ریتم موسیقی دلنواز و هماهنگ کرده و در بهره گیری از کشیده ها مناسب ترین فضا را انتخاب نموده است (تصویر شماره ۶).

تصویر شماره ۶: سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات

* نصایح الملوك فى السیر و السلوك

عنوان و نام پدیدآور: نصایح الملوك فى السیر و السلوك؛ به کتابت محمدرضا کلهر

وضعیت نشر: [بی جا: بی نا]، ۱۳۹۰ ق

مشخصات ظاهری: ۱۵ ص، ۱۷/۵، ۱۰/۵، جیبی

یادداشت: زبان: فارسی

آغاز: بسمله... حمدله... اما بعد این رساله ایست بر مواعظ و اندرز سلاطین عجم مشتمل و مشعر بر کیفیت
مماشات با بنی آدم...

انجام: و پادشاه باید که آرزو برد بر حصول نام نیک و سعی نماید تامیت عدلش در آفاق منتشر شود.

یادداشت مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج، نوع کاغذ:

فرنگی نخودی

آرایش و تزئینات: مصور

یادداشت مربوط به نمایه‌ها، چکیده‌ها و منابع استنادی: ف مشار(فارسی)(۵: ۵۲۲۳)

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: پند و اندرزهایی است اخلاقی از پادشاهان قدیم ایران و در ذریعه احتمال داده است که این رساله از قوام الدین یوسف بن حسن باشد.

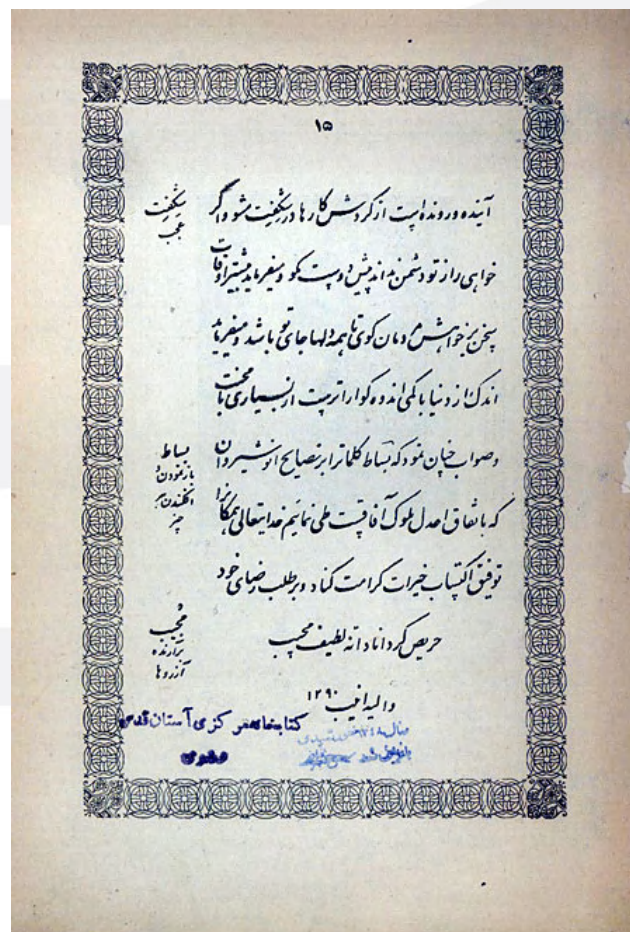
موضوع: شاهان و فرمانروایان - کلمات قصار

موضوع: اخلاق

شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ ق.، کاتب

شماره رده بندی: ۱۲۹۰ ۱۴۵۴ ن ۱۷۰

این اثر، کتابی است که کیفیتی به مراتب بهتر از آثار قبلی میرزا دارد. بعضی از صفحات این نسخه چنان در کمال قدرت و زیبایی نوشته شده که شیرینی سبک و سیاق وی در گردش قلم بی مثالش نمایان است. کوتاهی مدات، لطافت و نرمی و ارتباط کلمات و حروف و تناسب ضعف و قوت کتابت، این نسخه را فوق العاده دلپذیر کرده است. این اثر در ۱۲۹۰ ه ق نوشته شده و در اوج زیبایی است (تصویر شماره ۷).

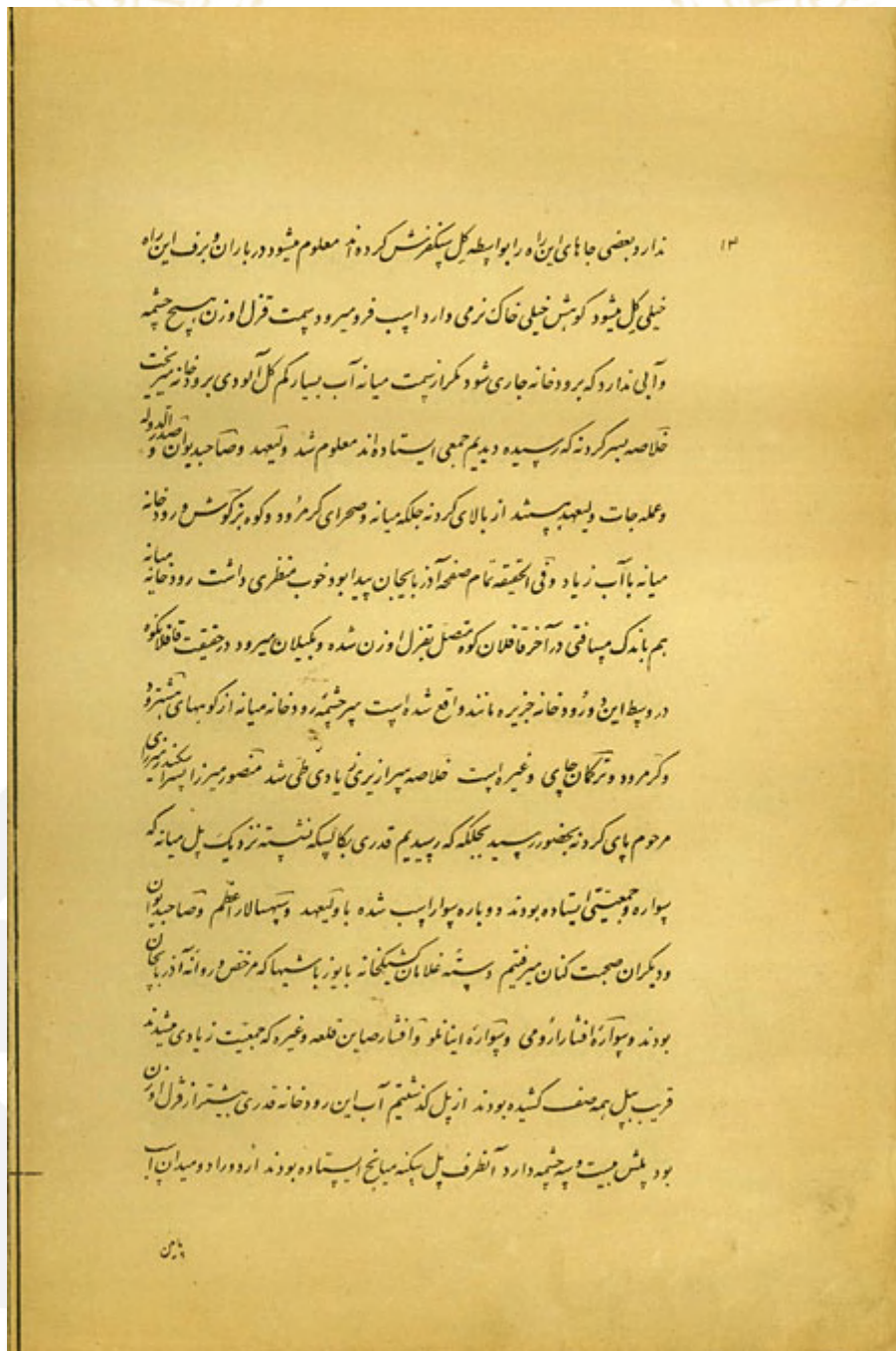
تصویر شماره ۷: نصایح الملوك

* سفرنامه فرنگ

سرشناسه: ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ ق
عنوان قراردادی: [روزنامه سفر فرنگستان. سفر دوم]
عنوان و نام پدیدآور: سفر فرنگستان / ناصرالدین شاه؛ [به کتابت محمد رضا کلهر]
وضعیت نشر: [طهران: دارالطباعة خاصه دولتی]، ۱۲۹۶ ق
مشخصات ظاهری: [۲۵۹] ص، ۵/۵۳۳/۲۰ س م
یادداشت وضعیت استنساخ: تاریخ کتابت ۱۲۹۶ ق
آغاز: بسمله... روز پنجشنبه سلخ ربیع الاول پانزده روز از عید نوروز گذشته صبح زود توپ اعلام سفر فرنگستان...
انجام: نایب السلطنه و سایر وزراء و نوکرها هم که در طهران بودند در قزوین و کرج و کن تا ورود به طهران متدرجا آمده بحضور رسیدند.
یادداشت مشخصات ظاهری اثر: خط نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش پارچه با عطف و گوشه تیماج، نوع کاغذ فرنگی نخودی
یادداشت مسئولیت معنوی اثر: به اهتمام صنیع‌الدوله ترقیم و انطباع پذیرفته است.
یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: سفر نامه ناصر الدین شاه قاجار از روز پنج شنبه سلخ ربیع الاول ۱۲۹۵ ق آغاز شد و یادداشت ها روز به روز نگاشته می شد. بدین گونه سفر ادامه می یابد از روس، ایروان، پروس، پاریس، دینه، مجارستان، آستریه، بلاد قفقاز، روسیه، و در روز جمعه ۹ شعبان به طهران وارد شدند.
عنوانهای گونه گون دیگر: سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ. روزنامه سفر دوم فرنگستان. روزنامه فرنگستان.
سفرنامه ناصرالدین شاه به اروپا
موضوع: ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷ - ۱۳۱۳ ق. - خاطرات
موضوع: روسیه - سیر و سیاحت - قرن ۱۹
موضوع: اروپا - سیر و سیاحت - قرن ۱۹
موضوع: سفرنامه‌ها
شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ ق، کاتب
شماره رده بندی: ۱۲۹۶ س ۱۶۲ ن ۴۲۰۴۵۰۷۴۵/۹۵۵

قسمتی از سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ نیز به کلک سحرآمیز این استاد یگانه قلمی شده است. این خط که نشان می دهد درحال کمال یافتن است چنان در اوج صحت و صلابت نوشته شده که هرصاحب ذوقی را محو تماشای خود می کند. استفاده مناسب از مدات تخت، بالابردن یک پرده دوایر از خط کرسی، هماهنگی و ارتباط کلمات، بازنویسی و راحت نویسی از مشخصه های این نسخه بی بدیل است (تصویر شماره ۸).

تصویر شماره ۸: سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ

* سفرنامه خراسان

سرشناسه: ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ ق.

عنوان و نام پدیدآور: سفرنامه خراسان / ناصرالدین قاجار؛ تصویرگر: ابوتراب؛ [به کتابت محمد رضا کلهر]

وضعیت نشر: [طهران: دارالطباعة دولتی، ۱۳۰۶ ق]

مشخصات ظاهری: ۲۲۷ ص، ۳۴ × ۲۱ س. م، رحلی

یادداشت: زبان: فارسی

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم سه چهار ماه بود که اخبار سفر مشهود شده بود و معلوم است گفتگوها و تدارکات و کارهای زیاد متعلق بسفر و امور مختلفه...

انجام: ... بعد از انقضاء سلام برخاسته داخل باغ شدیم و الحمدلله سفر خراسان در کمال خوشی و خرمی بانجام رسید.

یادداشت مشخصات ظاهری اثر: یادداشت مربوط به مشخصات ظاهری اثر: نوع خط: نستعلیق، نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج، نوع کاغذ فرنگی نخودی

آرایش و تزئینان: دارای تصویر

یادداشت مسئولیت معنوی اثر: به اهتمام محمدحسن اعتماد السلطنه انطباع پذیرفته است.

یادداشت خلاصه و چکیده نسخه: سفر از تاریخ پنجم شعبان ۱۳۰۰ به سوی خراسان آغاز شده و در تاریخ پنجشنبه هشتم ذی الحجه همان سال به انجام رسیده است.

عنوانهای گونه گون دیگر: سفرنامه ناصرالدینشاه به خراسان. سفرنامه دوم خراسان.

موضوع: ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ق. - سفرها - خراسان - خاطرات. موضوع: سفرنامه ها.

موضوع: ایران - سیروسایاحت - قرن ۱۳ق.

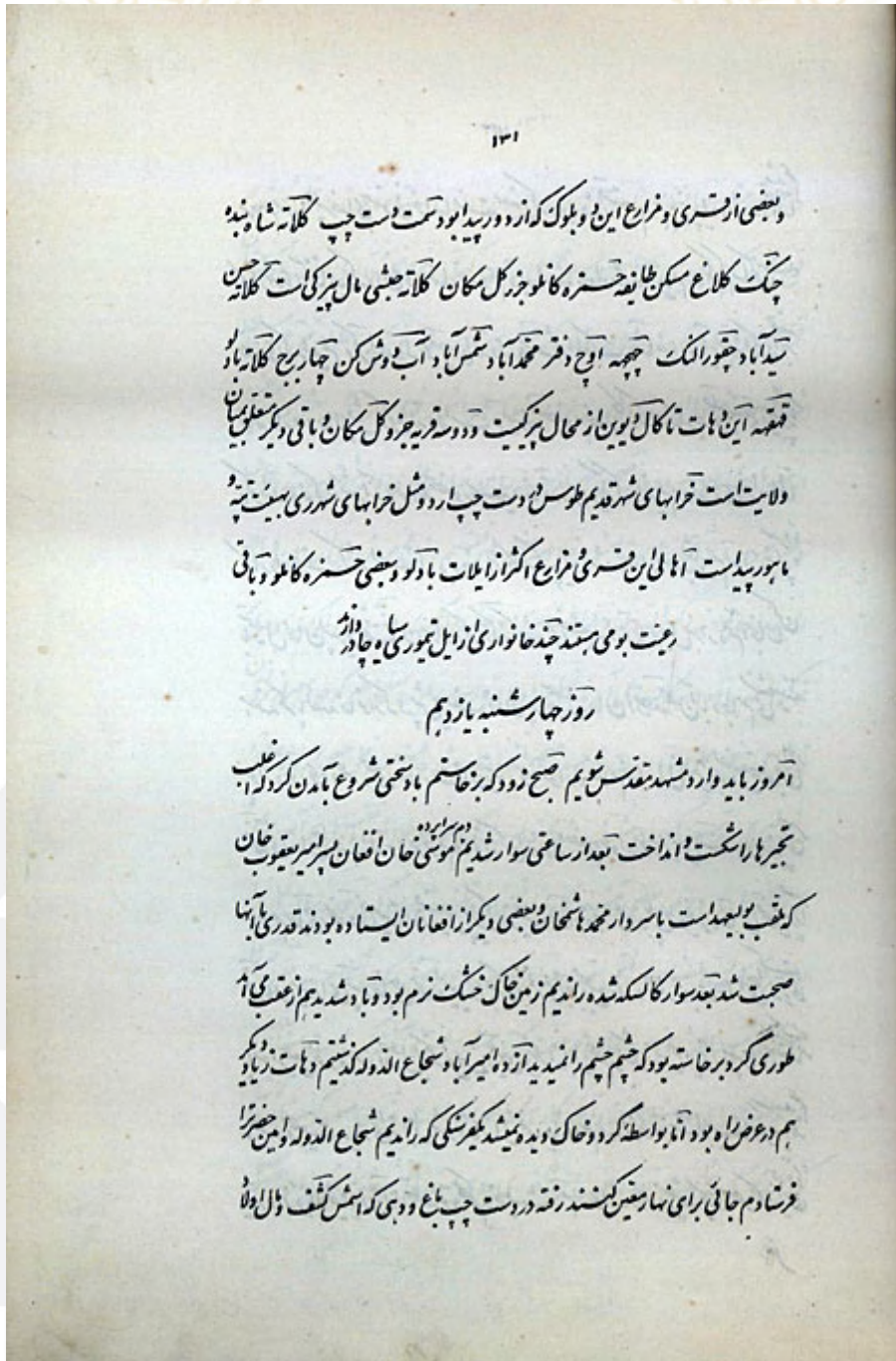
خراسان - سیر و سیاحت - قرن ۱۳ق.

شناسه افزوده: ابو تراب، قرن ۱۴، تصویرگر

شناسه افزوده: کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم، ۱۲۴۵ - ۱۳۱۰ق.، کاتب

شماره رده بندی: ۱۳۰۶س۱۶۲ن۱۶۲/۰۷۴۵۰۴۲/۹۵۵

سفرنامه ناصرالدین شاه به خراسان که اوج کمال هنر میرزا را به نمایش می گذارد یکی از درخشان ترین آثار کتابتی موجود است. گویا میرزا به شوق زیارت آقا علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه والثناء پا به این سفر گذاشته و از سر ارادت به این آستان قلم فرسایی کرده است و توانسته با ذوق و خلاقیت و نبوغ ذاتی خود اثری را خلق کند که به شهادت اکثر کارشناسان و صاحب نظران یکی از ارزنده ترین و زیباترین آثار کتابی میرزاست (تصویر شماره ۹).

تصویر شماره ۹: سفرنامه ناصرالدین شاه به خراسان

این نسخه که در ۱۳۰۰ هـ ق کتابت و در سال ۱۳۰۶ ق به زیور طبع آراسته شده و نقطه اوج هنر کتابتی میرزاست که تجربه چندین ساله و زحمات طاقت فرسای وی را در خود دارد و چنان راحت و بی تکلف و به دور از قواعد و ضوابط سخت حاکم بر خط نستعلیق نگاشته شده که انبساط خاطر هر بیننده و هنرجویی را فراهم می آورد. گویا میرزا با تمام وجود و احساسش قلم را بر صفحه رانده است. کلمات و حروف چنان با اطمینان بر روی کاغذ نشسته که صفحه از تأثیر بر خود می بالد. گلستانی که چشم را نوازش می دهد و دل را لحظه ای از این عالم خاکی به اوج مشق و زیبایی و دلدادگی رهنمون می کند و سخن خوشنویس یگانه ایران زمین میرعماد بزرگ را بیاد می آورد که می فرماید: "اما شأن و آن حالتی است که چون در خط موجود

شود کاتب از تماشای آن مجذوب گردد و از خودی فارغ شود چون قلم کاتب صاحب شأن شود از لذت عالم مستغنی گشته بکلی روی دل بسوی مشق کند و پرتو جمال شاهد حقیقی در نظرش جلوه گر شود.

هرجا که هست پرتو روی تو لامع است گر کنج صومعه و گر دیر سومات
هر کسی در مظهری دید است آن انوار را آدم از علم الاسماع و موسی در قبس

سزد که چنین کاتبی چون صفحه بیاض از جهت عشق به دست آرد و حرفی بر آن رقم کند از کمال حرف آن کاغذ را به خون دیده گلگون سازد و این کیفیت به یمن صفات حمیده عارض نفس انسانی می شود. به دستگیری قلم صورت آن بر صفحه کاغذ کشیده می گردد و هر کسی را ادراک این صفت در خط دست ندهد با وجود آنکه مشاهده آن کند همچنانکه همه کس لیلی را می دید اما آنچه مجنون می دید کسی نمی توانست دید و اگر کسی را آرزوی این مقام باشد او را در جوانی از بعضی لذات نفسانی احتراز باید چنانکه قبله الکتاب سلطانعلی مشهدی می فرماید:

خطه خط مقام خود ساز است عالمی پرز نام خود سازی است
خط نوشتن شعار پاکان است هرزه گشتن نه کار پاکان است" (میرعماد، ۱۳۶۸).

به راستی چنین است که قلب پاک و به دور از لذات نفسانی همراه با فضایل اخلاقی میرزا در خط وی جلوه گر شده و دنیایی از لذات روحانی را مقابل چشم می گشاید و طبع را مسرور و مروح می سازد که بی تصفیه قلب تحصیل آن نتوانست کرد.

در این نسخه از کشیده های تخت به ندرت یا بهتر است بگوئیم که اصلاً استفاده نکرده و مدات را کم و کوتاه گرفته است. زیر خط کرسی تقریباً در یک سطح است به طوریکه کشیده ها و دوایر یک پرده بالاتر قرار گرفته تا سیر چشم به صورت یکنواخت تمام کلمه و کلمات بعدی را بتواند مشاهده کند و تا آخر سطر را بدون توقف بخواند. از نکات مثبت این نسخه، بازنویسی و پرهیز از فشرده نویسی است که بالطبع نقطه هر کلمه در جای خود قرار می گیرد و خواننده مطلب، دچار مشکل نمی شود.

ارتباط و هماهنگی حروف و کلمات، ارتقاء بخشی آنها نسبت به هم، همجواری کلمات نا همگون با بهره گیری از حسن وضع و حسن تشکیل، استفاده مناسب از دو کرسی، خلوت و جلوت هماهنگ حروف و مفردات و یکنواختی ساختار صفحه، فاصله مناسب سطرها، اتمام سطور به بهترین وجه ممکن با پرهیز از تجمع نویسی، انتخاب مناسب کشیده ها، تناسب حروف و مفردات با یک پرده ضخامت بیشتر، نوشتن سطر آخر پاراگرافها و آغاز آن از وسط صفحه، آغاز سرفصل ها با قلم مشقی از ویژگیهای این اثر است. همچنین از حرکت طبیعی قلم در نوشتن (د- و- ر) کاسته شده تا این حروف از اندازه واقعی کوچک تر نوشته شوند. در باب نقطه نیز میرزا با کوچک تر کردن نقطه ها همگونی آن را با سبک و سیاق که خود مبدع آن بود تناسب بخشید. لازم به ذکر است این نسخه در سال ۱۳۶۱ توسط انتشارات بابک منتشر گردیده است.

نتیجه گیری

باتوجه به آثار بررسی شده می توان گفت که میرزا به سه اصل، توجه ویژه داشته است:

- ۱) زیبایی شناسی
- ۲) سرعت در کتابت به جهت کثرت کار
- ۳) توجه به روان خوانی که این اصول در کتابت سفرنامه ناصرالدین شاه به خراسان مورد عنایت وی بوده است.

میرزا در ۶۵ سالگی در محرم الحرام ۱۳۱۰ چشم از جهان فرو بست اما شیوه و اسلوب شیرینش مطبوع طبع اصحاب هنر قرار گرفته و همچنان جاری و ساری است. خدایش رحمت کند

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق ثبت است بر جریده عالم دوام ما

منابع و مآخذ

- امیر خانی، غلامحسین (۱۳۶۸). "در شان محمدرضا کلهر آنجا که خامه شکر گفتار بشکند". یادنامه محمدرضا کلهر به مناسبت یکصدمین سال درگذشت استاد بزرگ خوشنویسی ایران همزمان با دومین کنگره سراسری خوشنویسان ایران، ساری: انجمن خوشنویسان ایران وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ص ۹۵-۱۰۷
- بدایع نگار، محمد ابراهیم بن محمد مهدی. **فیض الدموع**. طهران: کارخانه آقا میرباقر طهرانی، ۱۲۸۶ ق
- راهگیری، علی (۱۳۶۸). "مکتب و شیوه کلهر". یادنامه محمدرضا کلهر به مناسبت یکصدمین سال درگذشت استاد بزرگ خوشنویسی ایران همزمان با دومین کنگره سراسری خوشنویسان ایران، ساری: انجمن خوشنویسان ایران وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ص ۲۵-۲۹.
- سلطانی، محمد علی (۱۳۶۸). "خاندان، زندگی و ابعاد شخصیت کلهر". یادنامه محمدرضا کلهر به مناسبت یکصدمین سال درگذشت استاد بزرگ خوشنویسی ایران همزمان با دومین کنگره سراسری خوشنویسان ایران، ساری: انجمن خوشنویسان ایران وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ص ۶۵-۸۰.
- فرادی عبدالله (۱۳۶۸). "میرزا محمدرضا کلهر". یادنامه محمدرضا کلهر به مناسبت یکصدمین سال درگذشت استاد بزرگ خوشنویسی ایران همزمان با دومین کنگره سراسری خوشنویسان ایران، ساری: انجمن خوشنویسان ایران وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ص ۱۲-۲۴.
- فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۶۲). **اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی**. اصفهان: انتشارات مشعل؛ ارغوان.
- قآنی، حبیب‌الله بن محمد علی. **دیوان قآنی**. طهران: دارالطباعة کربلایی محمد قلی و کربلایی محمد حسن، ۱۲۷۴ ق
- قاری، محمدجعفر بن محمدصالح. **غدیریه**. [بی‌جا: بی‌نا]، ۱۲۷۷ ق
- کلهر، محمدرضا بن محمدرحیم. **مخزن الانشاء**. طهران: دارالطباعة سید مهدی بن سید باقر، ۱۲۸۶ ق
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۶). **شرح زندگانی من تاریخ اداری و اجتماعی دوره قاجاریه**. تهران: انتشارات هرمس.
- میرعماد (۱۳۵۶). رساله میرعماد الحسنی رساله خط: موسوم به آداب المشق؛ خط کیخسرو خروش. ناصرالدین قاجار، شاه ایران. **سفر فرنگستان**. طهران: دارالطباعة خاصه دولتی، ۱۲۹۶ ق
- سفر نامه خراسان. طهران: دارالطباعة دولتی، ۱۳۰۶ ق
- سفرنامه ناصرالدین شاه از طهران الی کربلا و نجف و سایر اماکن
- فیض موطن و مراقد مطهره ائمه هدا و اولیا و شهدا علیهم السلام. طهران: [بی‌نا]، ۱۲۸۷ ق
- نصایح الملوک فی السیر و السلوک. [بی‌جا: بی‌نا]، ۱۲۹۰ ق
- هاشمی دهکردی، حسن (۱۳۶۳). "چاپ سنگی حیات تازه ای در کتابت". **مجله هنر**، شماره ۷: ص ۹۰-۱۱۷
- هدایت، رضا قلی بن محمد هادی. **ریاض المحبین**. [طهران]: کارخانه اقامیر محمدباقر، ۱۲۷۰ ق